

Στο εργαστήρι της συγγραφέα για το «Οι Μεγάλοι...μικροί-Οι αγωνιστές του 1821»

Αγγελική Δαρλάση Συγγραφέας

Ακόμη και σήμερα θυμάμαι, σαν όνειρο, το βλέμμα των ηρώων, μα πιο πολύ του Κολοκοτρώνη επάνω μου όταν ήμουν παιδί. Εκείνα τα χρόνια νομίζω πως σε κάθε μαθητική αίθουσα κρεμόταν τουλάχιστον ένα πορτραίτο κάποιου ήρωα της επανάστασης. Δεν μου άρεσαν εκείνα τα βλέμματα. Με έκαναν να νιώθω άβολα. Όλοι και όλες τους απρόσιτοι, να μας υπενθυμίζουν το πόσο μικροί κι ασήμαντοι ήμαστε εμείς μπροστά τους.

Με τον καιρό συνήθισα εκείνα τα πορτραίτα όπως κι οι υπόλοιποι · δεν τους δίναμε σημασία –λες και δεν υπήρχαν, όπως δεν υπήρχαν στην καθημερινότητά μας ούτε καν ως ήρωες, αφού εμείς τα παιδιά αναζητούσαμε άλλους ήρωες να ταυτιστούμε μαζί τους.

Μια μέρα, πρέπει να ήμουν Ε΄ Δημοτικού, έμαθα ότι ο Κολοκοτρώνης σε αντίθεση με αυτό που φανταζόμουν, γίγαντα δηλαδή, ήταν μάλλον κοντός. Με θυμάμαι να γελάω σχεδόν χαιρέκακα. Την άλλη μέρα στην τάξη κοίταξα το πορτραίτο του σκανταλιάρικα και πονηρά ενώ σκεφτόμουν: «Δεν ήσουν κάποιος τρομακτικός γίγαντας. Ήσουν κοντός!». Αυτό όμως που στην πραγματικότητα εννοούσα ήταν ότι δεν ήταν μόνο ήρωας... Ήταν και άνθρωπος αληθινός. Εκείνη η επίγνωση δεν με είχε κάνει να τον βλέπω υποτιμητικά – το αντίθετο θα έλεγα: είχα γοητευτεί κι ενδιαφερθεί να μάθω περισσότερα.

Είναι που έχουμε ανάγκη οι άνθρωποι να μπορούμε ν' αντιλαμβανόμαστε το ύψος του μεγέθους που θα μπορούσαμε να φτάσουμε μέσα από την ανθρωπινότητά μας. Το όποιο μπόι μας, δεν μπορεί παρά να είναι πάντα ανθρώπινο – ακόμη κι αν το ανάστημά μας φαντάζει ή και, πράγματι, γίνεται υπεράνθρωπο.

Αυτή η παιδική ανάμνηση αναδύθηκε από κάποιο συρτάρι του μυαλού μου όταν πριν αρκετά χρόνια διάβαζα μια συνέντευξη του τότε Προέδρου της Δημοκρατίας, Κωστή Στεφανόπουλου, που μεταξύ άλλων περιέγραφε κι ένα περιστατικό με ποδήλατο από τα παιδικά του χρόνια. Δε διαβάζουμε συχνά σε συνεντεύξεις αξιωματούχων αναφορές στην παιδική τους ηλικία. Η παιδική ηλικία, σκέφτομαι συχνά, μοιάζει να είναι μια περίοδος της ζωής μας την οποία οι ενήλικοι τόσο άδικα και αδικαιολόγητα, κατά την άποψή μου, μοιάζει να (θέλουμε να) ξεχνάμε. Κι όμως, εμένα μου δημιούργησε την εντύπωση, για να μην πω βεβαιότητα, πως εκείνη η αναφορά στην παιδική του ηλικία μου έδινε το δικαίωμα (να θέλω) να τον γνωρίσω καλύτερα.

Συνδυάζοντας λοιπόν την ανάμνηση από τα παιδικά μου χρόνια μ' εκείνη την εντύπωση πρωτοσκέφτηκα ότι μπορεί να είχε ενδιαφέρον ένα βιβλίο όπου θα παρουσίαζε σημαντικές προσωπικότητες στα παιδικά τους χρόνια. Πόσο μεγαλύτερο ενδιαφέρον θα είχε για τα παιδιά να προσεγγίσουν όλους αυτούς τους

σημαντικούς ανθρώπους μέσα από το παιδικό τους ανάστημα. Μέσα από το παιδικό τους βλέμμα, τη δική τους διαφορετική από των ενηλίκων οπτική.

Το κράτησα, προφανώς, στο πίσω μέρος του μυαλού μου. Περνώντας ο καιρός η σκέψη εκείνη όλο κι ωρίμαζε μέσα μου κι ήρθε το πλήρωμα του χρόνου, καθώς και ο εκδοτικός κόσμος έδειχνε όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για βιογραφικές ιστορίες, να μετουσιωθεί η σκέψη σε βιβλίο ή μια σειρά βιβλίων.

Το πρώτο ερώτημα που αυθορμήτως προέκυψε ήταν με ποιο κριτήριο θα επέλεγα, από μια, ευκολονόητα, μεγάλη λίστα άξιων ανθρώπων, εκείνους κι εκείνες για τους οποίους θα έγραφα. Έχοντας διαβάσει δεκάδες βιογραφικά στοιχεία αυτό που μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση είναι το πώς πολλοί και πολλές είχαν παιδική ή κι εφηβική ηλικία που, στο πλαίσιο της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας»¹, δεν προμήνυε την λαμπρή εξέλιξή τους. Κι εκεί ακριβώς θεώρησα ότι βρήκα την απάντηση που αναζητούσα.

Ίσως αυτό που να ενδιέφερε ακόμη περισσότερο τα παιδιά αναγνώστες θα ήταν αν τους μιλούσαμε για κάποια μικρή ή μεγάλη δυσκολία που είχαν αντιμετωπίσει εκείνοι οι σπουδαίοι άνθρωποι στην παιδική τους ηλικία. Θα μπορούσε ν' αποτελέσει μια βάση συνάντησης - αν όχι ταύτισης - αλλά ταυτόχρονα, ευελπιστούσα, και πηγή έμπνευσης για τα παιδιά αναγνώστες.

Ταυτόχρονα όμως μου προσέφερε κι εμένα μυθοπλαστικά ένα πολύ πιο ενδιαφέρον υλικό προκειμένου να δομήσω χαρακτήρες και πλοκή, αφού αν δεν υπάρχει κάποιο πρόβλημα, αν όλα είναι καλά και στρωτά, χωρίς προβλήματα, τότε δεν έχεις μια πραγματικά ενδιαφέρουσα ιστορία να διηγηθείς. Και κάπως έτσι άρχισε να διαμορφώνεται η ιδέα της σειράς με τίτλο «Οι Μεγάλοι... μικροί»(εκδόσεις Μεταίχμιο) όπου κάθε βιβλίο θα εστίαζε σε κάθε φορά διαφορετικό τομέα.

Όσο για το ποιο θα ήταν το πρώτο βιβλίο της σειράς η απάντηση μου βγήκε αυθόρμητη: θα ήταν «Οι αγωνιστές του 1821». Ένιωθα ότι το χρωστούσα στο παιδί που υπήρξα κάποτε που κοιτούσε καχύποπτα εκείνα τα πορτραίτα των ηρώων που κρέμονταν στις σχολικές μας τάξεις. Οπότε για μένα η συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου προήλθε από μια εσωτερική ανάγκη, ένα προσωπικό «χρωστούμενο» · δεν ήταν η αφορμή της επετείου των 200 χρόνων από την επανάσταση – αυτό από μόνο του δεν θα μου ήταν αρκετό για να ασχοληθώ με το θέμα.

Και άρχισα το διάβασμα και την έρευνά μου.

Στην περίπτωση του συγκεκριμένου βιβλίου ξεκίνησα σίγουρα από τους πιο γνωστούς στα παιδιά του τότε και του τώρα αγωνιστές. Για κάποιους έβρισκα αρκετά κι εύκολα στοιχεία για τα παιδικά τους χρόνια. Για κάποιους άλλους πάλι όχι.

Μια γενική διαπίστωση στην οποία, μάλλον αβίαστα, κατέληξα ήταν ότι γνωρίζουμε ελάχιστα για τα παιδιά και τις συνθήκες διαβίωσής τους στα προεπαναστατικά ή κι επαναστατικά χρόνια. Αυτό που κράτησα για τα παιδιά εκείνης της εποχής ήταν πως η ζωή τους σίγουρα δεν είχε καμία σχέση με τα παιδιά του σήμερα. Από τη στιγμή που μπορούσαν ν' αρχίζουν να αυτοεξυπηρετούνται, από τη νηπιακή ηλικία και μετά δηλαδή, μάλλον μεγάλωναν και ζούσαν ως μικροί ενήλικοι, έπρεπε να συμβάλλουν στις οικιακές υποχρεώσεις αναλόγως και το φύλο τους · τα κορίτσια στις δουλειές του σπιτιού και τα αγόρια στα χωράφια ή στη βοσκή των ζώων. Ελάχιστα μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν, αν τύχαινε κάποιος στο εγγύτερο ή ευρύτερο περιβάλλον

τους, να γνωρίζει. Συχνά, εξαιτίας ταραχών και συγκρούσεων, τόσο στα προεπαναστατικά όσο και τα χρόνια της επανάστασης χρόνια μετακινούνταν διαρκώς ως πρόσφυγες με τις οικογένειές τους ζώντας, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, συνεχώς σε ανασφάλεια και επισφαλείς συνθήκες. Δεν ήταν λίγες οι φορές που βοηθούσαν ακόμη και σε μάχες άλλοτε κουβαλώντας νερό για τους πολεμιστές και γεμίζοντας τα τουφέκια τους, άλλοτε μεταφέροντας πολεμοφόδια κι όταν χρειαζόταν μπορεί και τα ίδια να πολεμούσαν. Λίγο πολύ αυτή ήταν η γενική εικόνα – η οποία κάποιες φορές απεικονίζεται και ζωγραφικά από τους ζωγράφους που ασχολήθηκαν με τη συγκεκριμένη θεματολογίαⁱⁱ.

Αναφορικά με την ειδική εικόνα που αφορούσε τον καθένα ή την καθεμία από τους Αγωνιστές που μελετούσα, συχνά διαπίστωνα, όπως προανέφερα, ότι έπρεπε να πορευτώ με σπαράγματα και εικασίες.

Κι αυτό από τη μια δυσκόλευε την έρευνα μου από την άλλη όμως ενδυνάμωνε περισσότερο την επιθυμία μου να γράψω για τις παιδικές ηλικίες εκείνων των ηρώων κι έτρεφε τη φαντασία μου. Ταυτόχρονα ενίσχυε την πεποίθησή μου ότι η, όσο το δυνατόν, ασφαλέστερη προσέγγιση της προσωπικότητας τους θα έπρεπε να βασιστεί στα στοιχεία που αφορούσαν στον ενήλικο βίο τους. Αυτό, σε συνδυασμό με τα όποια βιογραφικά στοιχεία που αφορούσαν στην παιδική ηλικία τους, θα μπορούσε να μου προσφέρει ένα ασφαλές κι έγκυρο ιστορικά πλαίσιο αλλά συνάμα περισσότερο γόνιμο δημιουργικά έδαφος.

Για να το εξηγήσω καλύτερα θα φέρω ένα παράδειγμα. Μία από τις ιστορίες που αν και την έγραψα, τελικά επέλεξα να μην συμπεριληφθεί στο βιβλίο με τους αγωνιστές, ήταν μια ιστορία για τον Μακρυγιάννη από την παιδική του ηλικία όπως ο ίδιος λίγο ή πολύ την αφηγείται στα Απομνημονεύματά τουⁱⁱⁱ. Αναρωτήθηκα για το τι νόημα θα είχε να ξαναδιηγηθώ στην ουσία ένα περιστατικό επιβεβαιωμένο από τον ίδιο που όμως όριζε ταυτόχρονα και εξ' ανάγκης και τα δικά μου δημιουργικά όρια. Ή τουλάχιστον έτσι εγώ το εισέπραξα. Ποιος ο λόγος να διηγηθώ κάτι που ο ίδιος αφηγείται με λεπτομέρειες; Και ποιος ο λόγος, πιθανότατα, να επινοήσω μια ιστορία για τον Μακρυγιάννη παιδί, αφού αν θέλουμε να τον συναντήσουμε ως παιδί έχουμε στην περίπτωση του την τύχη να διαβάσουμε (και τα παιδιά να διαβάσουν) τις δικές του αφηγήσεις, που αφορούν την παιδική και νεανική του ηλικία.

Συνειδητοποίησα ότι εκείνη η έλλειψη πολλών ιστορικών στοιχείων γύρω από τη παιδική ηλικία τελικά να μην αποδεικνυόταν καθόλου ανασταλτικός παράγοντας, όπως αρχικά είχα νομίσει. Εκεί που σταματούσαν οι πηγές και οι ιστορικές αναφορές θα έπαιρνε σκυτάλη η φαντασία - αφού και η φαντασία είναι ένας άλλος δρόμος για να κατανοήσεις και να ερμηνεύσεις τον κόσμο.

Κάπως έτσι λοιπόν διαχειρίστηκα όσες πληροφορίες είχα συλλέξει: ως αφορμή για έμπνευση προκειμένου να προκύψουν ιστορίες-διηγήματα που ναι μεν θα πατούσαν σε ιστορικά εξακριβωμένα στοιχεία αλλά ταυτόχρονα δε θα με περιόριζαν τόσο ώστε να μ' εγκλωβίζουν σε απλές ανα-αφηγήσεις. Κάτι το οποίο αναδείχθηκε σ' ένα επίσης καθοριστικό κριτήριο για το ποιες μορφές τελικά θα επέλεγα, ποιων τις ιστορίες ως παιδιά θα μπορούσα να διηγηθώ.

Κάποιες φορές η έμπνευση μπορεί να εκκινούσε από κάτι που είχα ακούσει προφορικά. Όπως για παράδειγμα το διήγημά μου για τον Κολοκοτρώνη που βασίζεται

σ' ένα περιστατικό που μας κληρονομείται και ως προφορική παράδοση – προσωπικά το είχα ακούσει πριν χρόνια όταν είχα βρεθεί στην περιοχή της Δημητσάνας. Λέγεται ότι όταν ήταν περίπου 13 χρονών ο Κολοκοτρώνης είχε φάει χαστούκι από έναν Τούρκο κι αυτό τον έκανε να πειστώσει και να ορκιστεί ότι θα παλέψει για την ελευθερία. Η ερευνήτρια μέσα μου φώναζε ότι έπρεπε να αναζητήσω το κατά πόσο αυτή η προφορική παράδοση έχει και ιστορική βάση. Βρήκα την αναφορά στον Σπύρο Μελά ο οποίος περιέγραφε το περιστατικό αυτό, τόσο τον Οκτώβριο του 1930, στην εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ», στο κείμενό του με τίτλο «Μετά τα εκατό χρόνια: Ο Γέρος του Μωριά- Τα παιδιάστικα χρόνια» όσο και στη μυθιστορηματική βιογραφία του για τον Κολοκοτρώνη με τίτλο *Ο Γέρος του Μωριά*^{iv}.

Παρ' όλο που ήθελα να ψάξω ακόμη περισσότερο να δω κατά πόσο μπορεί να ήταν πράγματι αλήθεια αυτό, αν το είχε διηγηθεί ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης, πού το είχε βασίσει και το έλεγε ο Μελάς, ή αν ήταν προϊόν δικής του μυθοπλαστικής επινόησης, εντέλει δεν το έκανα. Το γεγονός πως εκείνο το περιστατικό είχε διασωθεί προφορικά ως τη νεότερη εποχή, ότι ήταν μια ιστορία που ταίριαζε στην προσωπικότητα του Κολοκοτρώνη κι επιπλέον είχε καταφέρει να με εμπνεύσει μου ήταν αρκετά. Έτσι αποφάσισα να γίνει το βασικό επεισόδιο και στο δικό μου διήγημα.

Φαντάστηκα λοιπόν τον μικρό Θοδωρή με τ' αδέρφια και τη μητέρα του που έχουν καταφύγει στο σπίτι του παππού στο βουνό στο Λιμποβίσι να πεινάνε. Να μην έχουν να φάνε τίποτε άλλο εκτός από χόρτα και σαλιγκάρια. Γι' αυτό και η ιστορία του Θοδωρή ξεκινάει με... σαλιγκάρια.

[Την πέμπτη μέρα της βροχής αρχίζουν να βρίσκουν σαλιγκάρια ακόμη και μέσα στο σπίτι. Όλοι τους σαν υπνωτισμένοι από το μονότονο ρυθμικό στάξιμο στη στέγη, τα παρακολουθούν ν' ανεβαίνουν μ' εκείνο το χαρακτηριστικό τους σούρσιμο, πάνω στους τοίχους. Όταν όμως την έκτη μέρα ξυπνάνε αξημέρωτα σχεδόν από ένα γλοιώδες άγγιγμα στις πατούσες τους, τα παιδιά κοιτάζονται συνωμοτικά μεταξύ τους, και αμίλητα πιάνουν να μαζεύουν ένα ένα τα σαλιγκάρια με την προσήλωση χειρουργού.

Όταν μπαίνει στο σπίτι, ο μεγάλος τους ο αδερφός ο Θοδωρής, τα έχουν ήδη μαζέψει και τα κρατάνε μέσα σ' ένα μικρό μπόγο.

«Να σας πάρει η ευχή! Στη μαντήλα μου μωρέ, βρήκατε να βάλετε τα σαλιγκάρια;» . Η Ζαμπία, η μάνα τους αναστενάζει. Δεν της κάνει καρδιά να τα μαλώσει περισσότερο.

«Να' ναι καλά τ' αδέρφια μου, σαν να λέμε. Σήμερα δεν χρειάζεται να πάμε να μάσουμε κάτι για φαγητό. Πρωί, πρωί τα ξυπνοπούλια μας το έχουν έτοιμο» λέει χωρατεύοντας, ο Θοδωρής.^v]

Όταν τελείωσα την ιστορία του μικρού Θοδωρή μου φάνηκε πως είδα τον, κάποτε, δεκάχρονο εαυτό μου να χοροπηδάει ενθουσιασμένος μπροστά στο πορτραίτο του Κολοκοτρώνη μέσα στη σχολική αίθουσα φωνάζοντας πόσο καταπληκτικός είναι.

Και κάπως ανάλογα εμπνεύστηκα κι έγγραφα και τις υπόλοιπες ιστορίες μου...

Στην ιστορία της ατρόμητης, καπετάνισσας Μπουμπουλίνας η μικρή Λασκαρίνα κλέβει μια βάρκα και μαζί με τα μικρότερα αδέρφια της από τον δεύτερο γάμο της μητέρας της ξανοίγεται στη θάλασσα προκειμένου να κερδίσει ένα στοίχημα αποδεικνύοντας πως και τα κορίτσια μπορεί να είναι καπετάνισσες.

Μετά είναι η ιστορία του Καραϊσκάκη. Αυτού του οξύθυμου, αθυρόστομου, αγύ αγωνιστή που αφιέρωσε τα μετάλλια του στην Παναγία που τη θεωρούσε σαν μάνα του – ίσως επειδή εκείνος, ο γιος της καλόγριας, μεγάλωσε μέσα στην καταφρόνια και την ορφάνια. Εκείνος που ήδη από τα δώδεκά του είχε γίνει ο αρχηγός μιας ομάδας συνομήλικων κλεφταρματωλών. Φαντάστηκα, λοιπόν, εκείνο το απόγευμα της προηγούμενης ημέρας προτού ο μικρός Γιώργης βγει στο βουνό. (Αυτή η ιστορία ίσως να είναι και η πιο αγαπημένη μου. Επειδή ο Γιώργης μου θυμίζει κάποια σημερινά παιδιά, που τα θεωρούμε «χαμένες περιπτώσεις», που τόσο εύκολα τους κρεμάμε ταμπέλες).

Και μετά η ιστορία για τον Κανάρη για τον οποίο το γεγονός πως είχε μαρκάρει σε πλοίο σε ηλικία μόλις δέκα χρονών με είχε εντυπωσιάσει και συγκινήσει βαθιά. Έτσι λοιπόν στη δική μου ιστορία αποφάσισα να φανταστώ το πώς είχε παρθεί η απόφαση να μαρκάρει τόσο μικρός - αν ήταν κάτι στο οποίο είχε ο ίδιος συναινέσει, αν είχε παρθεί ερήμην του ή με τη σύμφωνη γνώμη της μητέρας του.

Και τέλος η ιστορία της ευγενικής και μορφωμένης Μαυρογένους για την οποία βασίστηκα πολύ στα όσα και όπως την περιγράφει στο βιβλίο του, που πρωτοεκδόθηκε το 1896, *Ο Οίκος των Μαυρογένη* ο Theodore Blancart^{vi} ο οποίος και την είχε συναντήσει και συναναστραφεί. Η νεαρή Μαντώ, η μόνη από τα υπόλοιπα παιδιά που είχε την τύχη να μη γνωρίζει ορφάνια και φτώχεια, που αν και κορίτσι ενδιαφέρεται για τα πολιτικά κι ονειρεύεται τη στιγμή του ξεσηκωμού του Γένους και δεν διστάζει να κρυφτεί για να κρυφακούσει όσα αγωνιά να μάθει.

Δεν ήταν οι λίγες οι φορές που συγκινούμουν ενόσω έγραφα τις ιστορίες μου. Συχνά ένιωθα λες και ήμουν μια μακρινή εγγονή που τους άκουγα να μου εκμυστηρεύονται, όπως συχνά κάνουν οι παππούδες κι οι γιαγιάδες στα εγγόνια τους, περιστατικά από τα παιδικά τους χρόνια · ίσως για να μη χαθούν στη λήθη, σε αντίθεση με τα ηρωικά τους ενήλικα κατορθώματα. (Επειδή μέσα από τις εξομολογήσεις, τις προσωπικές μικρές στιγμές είναι που γνωριζόμαστε οι άνθρωποι που φτιάχνουμε δεσμούς, που αγαπιόμαστε).

Και κάπως έτσι, μέσα από τις ιστορίες μου αυτές, ήρθε το πλήρωμα του χρόνου που ενήλικη πια νιώθω να τους αγαπάω εκείνους τους, προγόνους, ήρωες μας. Δεν είναι πλέον άψυχα κάδρα που με/μας στοιχειώνουν με τα ηρωικά τους κατορθώματα. Ήταν άνθρωποι, ήταν κάποτε παιδιά, όπως παιδιά ήμασταν κάποτε όλοι οι μεγάλοι παρ' όλο που το ξεχνάμε.

Όπως παιδιά είναι κατά κύριο λόγο οι αναγνώστες του βιβλίου μου «Οι Αγωνιστές του 1821» - με την ελπίδα να δουν εκείνους τους ήρωες με άλλο μάτι, ή ακόμη και να τους αγαπήσουν όπως εγώ. Μια ελπίδα που μοιάζει μάλλον να μην είναι εντελώς φρούδα καθώς στις ως τώρα συναντήσεις μου συχνά μου εξομολογούνται πως, «να σαν να τα αγάπησα εκείνα τα παιδιά παρ' όλο που είναι οι τόσο μεγάλοι μας ήρωες». Κι ότι πράγματι άρχισαν να βλέπουν και τους ενήλικους αγωνιστές και αγωνίστριες με άλλη ματιά, πιο «ανθρώπινη» και ότι θέλουν να μάθουν περισσότερα για όλους εκείνους κι εκείνες που τόσα τους χρωστάμε και δικαίως τους μνημονεύουμε ως ήρωες και ηρωίδες.

Ακόμη κι αν πλέον δεν κοιτάνε με το ηρωικό τους, κι ώρες ώρες αυστηρό κι επικριτικό, βλέμμα τα σημερινά παιδιά. Ακόμη κι αν δεν κρέμονται μέσα στις σχολικές

αίθουσες τα ηρωικά τους πορτρέτα, όπως άλλοτε... Όμως τώρα σαν να συνειδητοποιούμε, ελπίζω, ότι το να γνωρίζουμε την Ιστορία μας είναι κάτι που δεν το χρωστάμε τόσο ή μόνο σ' εκείνους κι εκείνες, τους ήρωες και τις ηρωίδες μας, αλλά, πρωτίστως, στον εαυτό μας.

ⁱ Ο Robert K. Merton χρησιμοποίησε τον όρο αυτοεκπληρούμενη προφητεία για να περιγράψει “a false definition of the situation evoking a behavior which makes the originally false conception come true” στο Merton, Robert King (1968), *Social theory and social structure*, New York: Free Press (σελ. 477)

ⁱⁱ Όπως για παράδειγμα ο πίνακας του Ary Scheffer-Young *Greek Defending his Wounded Father* (1827)-αντίγραφο ελαιογραφία (αρ. ευρ. 9017) Μουσείο Μπενάκη

ⁱⁱⁱ Στρατηγού Μακρηγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Απάνθισμα μελετημάτων: Γ.Θεοτόκη, Γ.Κορδάτου, Σπ. Βασιλείου, Γ.Σεφέρη, Εισαγωγή: Γ.Βλαχογιάννη. Αθήνα: εκδόσεις Μπάυρον, (σελ.95-96)

^{iv} «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ», 23.10.1930, Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ & «ΤΑ ΝΕΑ» και Μελάς, Σπύρος(2013), *Ο Γέρος του Μοριά*, Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση.

^v Δαρλάση, Αγγελική (2020) *Οι Μεγάλοι...μικροί-Οι Αγωνιστές του 1821*, εικονογράφηση Σοφία Παπαδοπούλου, Αθήνα: Μεταίχμιο (σελ 11-12)

^{vi} Παρ' όλο που οι περιγραφές του χαρακτηρίζονται από έντονο ρομαντικό ύφος και μια τάση εξιδανίκευσης ο Μπλανκάρ δίνει αρκετά ιστορικά στοιχεία και λεπτομέρειες για την εκπαίδευση και το χαρακτήρα της Μαντούς Μαυρογένους και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της για τον ξεσηκωμό του γένους. Μπλανκάρ, Θεοντόρ (2006), *Ο Οίκος των Μαυρογένη. Συμπληρωματικό δοκίμιο στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδος, της Τουρκίας και της Ρουμανίας, συνοδευόμενο από πορτρέτα, πανομοιότυπα, χάρτες, κ.λπ.* Μετάφραση Αδαμοπούλου Δήμητρα, Αθήνα: Εστία.